
МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

УДК 811.161.2*373.43:821.161.201/7].08

DOI: 10.32626/2309-7086.2019-16-2.5-11

Тетяна Білоусова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА НА НЕОЛОГІЗАЦІЮ МОВИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НЕОЛОГІЇ

У статті проаналізовані погляди Івана Огієнка на поповнення української мови новими словами і значеннями, його внесок у становлення української неології як науки. Особливу увагу приділено ставленню науковця до індивідуально-авторських новотворів. Відзначено роль Огієнка в розбудові української термінології, узагальнено вимоги, які він висував до нових термінів. Підкреслено цінність словникарства Івана Огієнка для узуалізації нових слів та виразів.

Ключові слова: Іван Огієнко, неологізм, неологія, неологізація.

Становлення української неології як науки – результат багаторічних досліджень процесу творення нових слів, зміни поглядів на неологізми як мовні одиниці, удосконалення підходів до їх систематизації та узуалізації, збагачення практики фіксування нових слів, значень, виразів у спеціальних і загальних словниках. «Тепер можна з упевненістю констатувати: неологія відбулася як наука, як окрема царина лінгвістичних знань, що має свій науковий апарат, свою історію та свої перспективи розвитку», – стверджує Ж.В. Колоїз [3, с.58].

Публікації у фахових журналах, словники-довідники зі спеціальних галузей, дисертаційні роботи, монографії демонструють багатоманіття й різноплановість змін у сучасному українському лексиконі, зумовлених кардинальними змінами суспільно-політичного, економічного та культурного життя. Вивчаються шляхи і джерела оновлення лексичного складу мови, уточнюється класифікація неологізмів, розвивається лінгвостилістичний підхід до вивчення індивідуально-авторського словотворення (див. праці Г. Вокальчук, В. Герман, Г. Їжакевич, Є. Карпіловської, Ж. Колоїз, М. Кочергана, Д. Мазурик, В.М. Русанівського, І. Самойлової, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тараненка, В. Чабаненка та ін.).

Науковий інтерес до новотворів виник приблизно у середині XIX ст., коли точилася гостра суперечка навколо так званих «кованих слів», штучно створених українськими письменниками здебільшого для заповнення лексичних лакун. Вираз «ковані слова» вживався з 1870-х років, первісно з негативним забарвленням, критиками народницького напрямку, які намагались обмежити українську літературну

мову лише селянською лексикою [4]. Авторами кованих слів, які згодом увійшли до основного словникового фонду, були І. Нечуй-Левицький (*байдужість, самосвідомість, світогляд*), М. Старицький (*мрія, чарівливіш*); П. Грабовський (*самопізнання*), М. Левченко (*обрій*), Леся Українка (*провесна, промінь*) та інші майстри слова. Масова поява індивідуально-авторських новотворів, на думку Ж.В. Колоїз, була відповіддю на заклиди щодо «вторинності» української мови відносно російської або польської, ствердженням її «окремленості» [3, с.58].

Ставлення до новотворів було неоднозначним, позиції науковців, письменників, пересічних громадян – кардинально різними: від безумовного заперечення усього нового і незвичного – до масового творення не завжди вдалих слів і виразів навіть у межах одного художнього твору або одного словника.

Вагомий внесок у розвиток неології як науки зробив Іван Огієнко – знавець, популяризатор і палкий захисник української мови. Він не міг залишатись осторонь гарячих суперечок, що точилися навколо «неологічного буму».

Мета статті полягає в тому, щоб окреслити основні позиції Івана Огієнка щодо неологізмів в українській мові, з'ясувати його внесок у становлення неології як науки.

У фундаментальній праці «Історія української літературної мови» Іван Огієнко вперше вжив термін *неологізм* – як синонім номінацій *новотвір* і *нове слово*: «Кожна літературна мова, – писав він, – вільно поповнюється новими словами, так званими новотворами (неологізмами), які дає нам біжуче життя безперервно, дає головню в творах письменників, менше від самого народу» [6, с.221].

Загалом ставлення ученого до збагачення лексики новими словами і значеннями можна вважати позитивним: він називав новотвори «живим двигуном зросту кожної мови» [12, с.334], оцінював творення слів як «дуже бажаний і вельми корисний процес у житті кожної мови» [8, с.57]. «Коли б не поставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б», – наголошував Огієнко [6, с.221].

Неологізми, на його думку, виникають для задоволення потреб культурного, духовного життя, яке «невпинно зростає й потребує нових слів на своє означення». Окрім об'єктивних передумов до творення неологізмів, існують також суб'єктивні – вияв творчого, нестандартного мислення людей: «Звичайно, кожна людина мислить значно ширше, аніж можна висловити те своїми словами, – їй завжди бракує слів, а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку» [6, с.221]. Втім, учений застерігав від захоплення неологізацією, зазначав, що «треба мати певний такт і глибоке мовне чуття при творенні нових слів», бо зловживання неологізмами (як і варваризмами) «сильно затемнюють нашу мову» [6, с.223].

Огієнко чітко розмежував «добре створені» та «невдалі» неологізми. Останні, на його думку, засмічують мову – так само, як архаїзми, локалізми, варваризми, вульгаризми. Лише вдалий новотвір виборює собі право на існування в літературній мові.

Спостерігаючи за історією побутування в мові новостворених і узвичаних слів, розмірковуючи про їх співіснування, вчений дійшов висновку, що неологізми «потроху, але невпинно заступають існуючі слова і вирази. Новостворене слово перше довгий час живе поруч старого, точучи з ним завзяту боротьбу за існування; добре створений неологізм таки приймається в літературній мові, а попереднє слово помалу старіє й переходить до архаїзмів» [8, с.40].

Іван Огієнко розрізняв так звані «чисті», тобто реально «вироблені» неологізми і колишні локалізми, що «були знані в мові народній, тільки мало вживалися

в мові літературній», а згодом стали загальновідомими. Колишніми локалізмами він вважав, наприклад, слова *водночас*, *воднораз*, *правити* у значенні ‘бути чим’, *за редакцією*, *призводить до незадоволення*, *змаз*, *задовільний*, *виховний*, *панівний*, *навчальний* та ін. [8, с.40–41]. Дослідник називав живу народну мову невичерпним джерелом збагачення мови літературної, але застерігав: «З народної мови беремо до літературної тільки те, що її доповнює і збагачує, цебто беремо кожне слово, коли воно глибше і реальніше віддає певне розуміння» [8, с.52]. Він закликав письменників не боятися новотворів, як не боїться їх жива народна мова [8, с.58].

Відомо, що будь-яка лексична новина на момент своєї появи є випадковою для носіїв мови, не сприймається ними – незалежно від того, наскільки «прозору» структуру і ясне значення вона має. Тим не менше, вимога щодо зрозумілості давна традиційно висувається до новотворюваних слів. Зокрема, Б. Грінченко наполягав, що нове слово має бути складене так, «щоб можна було, стрівши слово вперше, без ніякого пояснення догадатися, що воно визначає» [1, с.143].

Огієнко теж усвідомлював, що навіть найкращі з вироблених слів, «ясні новотвори», здаються спершу дивними, адже «нема сильнішої консервативності (традиційності), як консервативність мовна: кожне нове слово чи вираз, поки до нього не звикли, все видається недобре і чуждє» [8, с.41]. Для нього ознаки вдало створених слів – «аби тільки ... склалися за духом своєї мови й були зрозумілі» [8, с.58]. Учений наголошував, що «добре створені неологізми ніколи не шкодять чистоті літературної мови» [8, с.41]. Як приклад наводив нові слова і вирази з творів П. Куліша, М. Старицького, Л. Українки, які спершу не сприймалися, а згодом стали звичними та загальноживаними.

Іван Огієнко повсякчас приділяв увагу багатству мови і закликав до цього не тільки письменників, для яких багатство й небуденність словника – найвиразніша ознака мовної культури [8, с.56], але й усіх, хто мусить прилюдно говорити: духовенство, адвокатів, політичних діячів тощо. «Небуденні слова» і «ясні новотвори» він називав серед найсильніших засобів збагачення мови [8, с.49].

Розмірковуючи про активний і пасивний словник, дослідник зазначав, що більшість пересічних людей послуговується обмеженою кількістю слів, хоча знає і розуміє набагато більше. Зовсім по-іншому ставиться до словника пильний письменник: він завжди дбає, щоб його активний словник був однаковий з пасивним. Дбаючи про красу своєї мови, талановитий письменник «вживає багато небуденних слів, сміливо і обіруч творить гарні новотвори. Байдуже, що ці сміливі новотвори не всі заціплюються в нашій літературній мові, – новотвори, надто сміливі й удалі, завжди підносять нашого творчого духа й заохочують до дальшої подібної праці» [8, с.57]. На письменника покладено священний обов’язок, він – «творець літературної мови, і цього він ніколи не повинен забувати!» [8, с.58].

Письменицька мова була об’єктом досліджень Івана Огієнка впродовж усього його життя. Яскравим свідченням інтересу вченого до ідіостилю Тараса Шевченка стала багаторічна праця над «Граматико-стилістичним словником Шевченкової мови» – від створення першої картотеки (Кам’янець-Подільський, 1918–1919 рр.) до видання у Вінніпезі в 1961 р. Вступна стаття має промовисту назву «Шевченко як творець української літературної мови», а в «Передмові до словника» наголошено, що мова «Кобзаря» лягла в основу літературної української мови, тож знати її треба «глибше і більше. І треба знати її практично» [5, с.35].

Спеціальна частина вступної статті присвячена новотворам. У ній зазначено, що неологізми в тексті «Кобзаря» з’явилися через те, що автору «живих слів виразно бракувало, і він уже пробував складати новотвори, як сам творець літературної мови» [5, с.27].

Індивідуально-авторські неологізми, як відомо, поділяються на лексичні та семантичні. Семантичні – це нові значення існуючих слів, а лексичні творяться з наявного в мові матеріалу властивими для неї словотвірними способами. Огієнко захоплювався силою і змістом Шевченкових лексичних неологізмів. Так, він зауважив, що зміст прикметника *широкополий* «і поетичний, і глибокосоціальний», адже після своєї смерті поет хотів би дивитися не на вбогі й вузьенькі кріпацькі поля, а на вільні, безпанщинові лани *широкополі* [5, с.27]. Для порівняння навів композити широколистяний (*Широколистяї тополі...*), високочолій (*Мов ті діди високочолі*), великолітній (*всякі дерева великолітні*), крутоберегий (*Дніпро крутоберегий*). «Такі новотвори, – наголосив автор словника, – міг творити тільки великий майстер-маляр» [5, с.28].

У розділі розкрито значення новотворів одина – ‘самотність’ (*В одині – самотині в садку буду спочивати*); недвига – ‘інертна людина’ (*Сліпа була еси, незряча, недвига серцем*); недосвіт – ‘ранній мороз’ (*Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недосвіт перед світом в садочок укрався*). Зроблено припущення щодо народного походження останнього слова, яке, на думку дослідника, Шевченко вдало підхопив і використав.

Огієнко розглядав як новотвори іменники співа – співання, спів (Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи); усяда (*Дурні та гордії ми люди на всіх шляхав, по всій усяді*) [5, с.27-28].

Дбаючи про об’єктивність дослідження, помітив і «маловдалі» новотвори, «які в ужиток не пішли, наприклад, слово *зрище*». Вважав його складеним за зразком російського *зрелище* – ‘публічний розгляд, позор’ (*Уловлять і судить не будуть: в кайдани туго окують, в село на зрище приведуть*) [5, с.28].

«Про Шевченкові новотвори можна щиро сказати: – жаль, що він дав їх так мало!» – підсумував автор. Але поет і глибокий мислитель суттєво збагатив українську пареміологію: за висловом Огієнка, його короткі, глибокі та змістовні вирази «стали крилатими і розійшлися по всій Україні, і вживаються й досі, а деякі стали приказками» [5, с.28-29].

На XIX століття припадає так званий «лексикографічний бум», пов’язаний з виданням численних (переважно двомовних) словників. Їх укладачі, не знаходячи в народній мові відповідників до певних чужоземних слів, сміливо створювати власні із наявного українського лексичного матеріалу. Керуючись позитивними намірами, часто-густо вони «кували» штучні, невдалі одиниці, які фундатор української лексикографії Б. Грінченко оцінював як «випадково відкіляся на-смікани», «невідомо звідки взяті», «незручні і недотепні» [2]. Такими словами рясніють «Німецько-руський словар» 1867 р. О. Партицького, «Словник живої народньої, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії» 1882 р. Ф. Піскунова, «Малорусько-німецький словар» 1882 р. Є. Желехівського та С. Недільського, «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністративних» 1893 р. К. Левицького, «Русско-малоросійський словар» 1897-1899 рр. Є. Тимченка, «Українсько-російський словник» 1909 р. В. Дубровського та ін. Щодо лексиконів подібних видань наведемо цитату з рецензії на «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки: «поруч ми подибуємо і українські неологізми, і суто-народні слова, і перекручені російські слова (з міського жаргону), яким зовсім не місце в словарі такого роду» [14].

Іван Огієнко активно займався словникарством і ставився до словника як до найавторитетнішого джерела інформації не тільки для фахівців-лінгвістів, але й для пересічних носіїв мови. У розділі монографії «Історія української літературної мови», що має назву «Як навчатися української літературної мови»,

він наполегливо радив кожному письменному українцеві мати в своїй хаті «якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися» [6, с.75].

Огієнко створив чимало нормативних і перекладних словників, серед них «Український правописний словник» та «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925 рр.); «Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних» (Жовква, 1934), «Українсько-російський словник початку XVII століття» (Вінніпег, 1951), «Етимолого-семантичний словник української мови» (Вінніпег, 1994), вже згадуваний «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961) та багато інших. Ці видання, з одного боку, узаконювали і пропагували правописну, орфоепічну, акцентуаційну, стилістичну норму заради утвердження «всукраїнської літературної мови»; з іншого – боронили її від місцевих, маловживаних, чужоземних, незрозумілих широкому загалу слів і форм.

Як зауважив автор у передмові до «Словника місцевих слів у літературній мові не вживаних», складений він «для людей доброї волі – для всіх тих, що щиро й відкрито визнають конечну потребу однієї соборної української літературної мови для цілого українського Народу. Тому й присвячую його найперше каменярам соборної української літературної мови...» [11, с.6]. Ця пошва стосується усіх лексикографічних праць Івана Огієнка.

Підхід науковця до формування українського лексикону можна охарактеризувати як обережний та зважений; він виявлявся у засвідченні лише тих слів і виразів, які або дійсно були наявні в народному мовленні, або були оцінені автором як створені на українському ґрунті та зрозумілі. Тож словникарство Огієнка відіграло помітну роль у «фільтруванні» потоку неологізмів та узуалізації вдалих новотворів. У період розбудови й унормування української мови саме словники, що спирались на його могутню інтуїцію та енциклопедичні знання, стали авторитетним джерелом критеріїв схвалення / несхвалення, прийняття / неприйняття конкретного новотвору.

Особливою ділянкою неологізації в ті часи була розбудова української термінології. Іван Огієнко приділяв значну увагу творенню термінів і галузевих терміносистем, постійно опікуючись як теоретичними засадами цієї важливої справи, так і її практичною стороною – створенням спеціальних словників. У праці «Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (2008 р.) він вперше визначив принципи терміновироблення: «1. Термінологія повинна будуватись на одній певній засаді, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних. 2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріння, що існує в живій українській мові, а не був словом чужомовним. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови» [13, с.9]. Відома праця «Наука про рідномовні обов'язки» розширює коло важливих ознак спеціального слова, яке має «найповніш віддавати вложену в нього думку» і «не мусить викликати ще й іншого розуміння» [7, с.76].

Огієнко позитивно ставився до нових термінів, які відповідають потребам науки. Визнаючи, що новотвори серед термінів часто відлякують своєю новизною або незвичністю, він, тим не менш, наголошував: «Не забуваймо, що найгірший термін не викликає до себе нехіті, коли до нього звикнути» [10, с.189]. Але застерігав від надмірної неологізації спеціальних терміносистем. Зокрема, вважав неприпустимим, коли «кожний спортовий журнал має свою термінологію». Закликав покітати з анархією галузевої термінології, наголошував, що «всяка анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за со-

бою й анархію духову» [9, с.20]. Усталеність, на його думку, – невід’ємна ознака мови науки, тож «кожний учений мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху» [7, с.73].

Іван Огієнко пов’язував розвиток національної термінології з розвитком загальної культури народу: «Своя, добре створена і усталена наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу». А сам народ має робити посильний внесок у розвиток спеціальних терміносистем – зокрема, шкільної: «Цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія... конче міцно усталилася й тим самим стала культурним доробком усєї нації» [7, с.76].

Івана Огієнка, автора численних термінологічних словників, по праву називають фундатором української термінографії. Упродовж багатьох років він створював невеликі словнички як додатки до монографій, у вигляді статей в редактованих ним журналах «Наша культура», «Віра і культура». А журнал «Рідна мова» за його сприяння взагалі став закордонним осередком плідної термінологічної діяльності: від середини тридцятих років редакція проводила копітку роботу з підготовки матеріалів до таких галузевих словників, як «Церковний словничок», «Шкільна термінологія», «Українська канцелярська мова», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» та багато інших.

Підводячи підсумок, зауважимо, що Іван Огієнко як енциклопедично освічена людина з широкими поглядами, видатний мовознавець, борець за єдину соборну літературну мову був відкритий до нового, позитивно сприймав лексичні зміни й докладав титанічних зусиль до їх теоретичного осмислення та практичного опрацювання. У численних трудах – від невеличких статей до фундаментальних монографій та словників – повсякчас утверджував ідеї мови як живої динамічної системи, виваженого індивідуально-авторського словотвору, збагачення й усталення національної термінології, розвитку словникарства як засобу узуалізації нових слів і значень. Можна стверджувати, що Іван Огієнко був одним із фундаторів неології як науки, його напрацювання у цій мовознавчій царині потребують більш скрупульозного та ретельного вивчення.

Список використаних джерел:

1. Грінченко Б. Кілька слів про нашу літературну мову. *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови* / упор. П.Д. Тимошенко. Київ : Рад. школа, 1961. Ч. 2. С. 134-150.
2. Грінченко Б. Огляд української лексикографії. Електрон. текст. дані (1 файл: 41,8 Мб). [Київ : б. в., 1905?] (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018).
3. Колоїз Ж.В. Українська неологія: здобутки і перспективи. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Вип. 92. Т. 105. Філологія. Мовознавство. С. 57-62.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. *Літературне місто*. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=16921>.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Граматико-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег : Накладом товариства «Волинь», 1961. 256 с.
6. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд. М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2001. 440 с., іл.
7. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Наука про рідномовні обов’язки. *Рідна мова* / упоряд., авт. передм. та коментарів М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2010. С. 33-88.
8. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег : Вид-во «Наша культура», 1958. 424 с.

9. Огієнко І. Наші спортові організації й рідна мова. *Рідна мова*. 1935. Грудень.
10. Огієнко І. Рідномовні замітки. *Рідна мова*. 1936. Число 4 (40). Квітень. С. 189.
11. Огієнко Іван. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.
12. Огієнко І.І. Смілі новотвори сучасних письменників. *Рідна мова*. 1939. Ч. 7-8 (79-80). С. 333-338.
13. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. К. : Друкарня І-ї Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5, 1908. 79 с.
14. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український [Рецензія]. *Записки НТШ*. Т. 8 (1895), С. 55-59 (бібл.). URL: <https://zbruc.eu/node/52659>.

The article analyzes the ideas of Ivan Ohienko on the writer's contribution to the enrichment of the Ukrainian language with new words and meanings. Being a man of encyclopedic knowledge with wide outlook, a prominent linguist, and an active proponent of the unified literary language, considering it a living dynamic system, Ohienko was open to new tendencies and lexical changes, taking considerable efforts to their theoretical explanation and practical application.

The scholar gave a detailed analysis to the process of substitution of old words for the new ones. He pointed to the fact that in the battle of newly formed and already functioning words the winners are only those neologisms which meet the requirements of understanding and traditional word-building.

The reasons for neologisation he saw in both the necessity of language in naming new concepts and demonstration of human creative thinking. Individual author's neologisms were of special scientific interest because he considered them a locomotive of language development. He mentioned that over the time even unusual linguistic units can overcome conservatism and become a part of common use. Encouraging writers to the active word creation he demanded from them deep linguistic intuition and delicacy.

Ohienko called Taras Shevchenko a creator of literary Ukrainian language. He compiled a grammatical and stylistic dictionary based on the text of «Kobzar» including successful and not successful Shevchenko's neologisms. The scholar compiled several dictionaries of different types. His careful and reasonable approach to the formation of Ukrainian lexicon resulted in filtering of neological stream and actualization of successful new units. His dictionaries based on encyclopedic knowledge and intuition became the reliable source in defining the categories of approval / disapproval, adoption / not adoption of a newly formed units.

Ohienko made a considerable contribution to the development of Ukrainian terminology. He always tried to fill in terminological gaps in different spheres, defined the requirements to new terms, and compiled valuable terminological dictionaries.

All this proves Ohienko's contribution to the establishment of Ukrainian terminology as a science.

Key words: Ivan Ohienko, neologism, neology, neologisation.

Отримано: 29.08.2019 р.